

industrie, vgl. *BMGN*, CVIII (1993) 325-327), ging het Camijn, afkomstig van de subfaculteit maatschappijgeschiedenis van de Erasmusuniversiteit, in zijn dissertatie vooral om het beleid van de lagere overheden—dat 'ten onrechte in de geschiedschrijving is verwaarloosd'—in de periode 1940-1955. Uitgaande van planologische theorievorming vroeg hij zich af of bij de wederopbouw van Rotterdam sprake was van een endogeen regionaal sociaal-economisch ontwikkelingsbeleid. Hiervoor is nodig dat de lokale overheid (gemeente en gemeentelijke instanties) en andere plaatselijke actoren (kamer van koophandel, belangenorganisaties van ondernemers en dergelijke) potenties en behoeften van hun stad of regio onderkennen en dat zij vervolgens via samenwerking in netwerkstructuren deze potenties omzetten in concrete acties en projecten. Lokale initiatieven richten zich òf op verruiming van de werkgelegenheid of op structurele versterking van de lokale economie, in dit geval noodzakelijk vanwege de verwoestende werking van het bombardement op Rotterdam in 1940 en de gevolgen van de Duitse bezetting. Na een uiteenzetting over de theorievorming volgen vier hoofdstukken over de ontwikkelingen vanaf de jaren dertig tot 1955, wanneer de meeste initiatieven zijn uitgekristalliseerd. In de jaren dertig (hoofdstuk 2) stond het Rotterdamse gemeentebestuur vanwege de eenzijdige structuur van de bedrijvigheid al wel een industrialisatiebeleid voor ogen maar was nog geen sprake van endogeen beleid omdat een voldoende besef van alle lokaal aanwezige potenties en de netwerken ontbraken. Na het bombardement werd echter, aansluitend bij opvattingen uit de jaren dertig, een wederopbouwplan ontwikkeld (hoofdstuk 3). Dit kreeg steun van de ondernemers en hun functionele organisaties maar ondervond na de bevrijding vanwege kapitaal- en materiaalgebrek ook nogal wat praktische problemen. Mede vanwege tegenwerking door de nationale overheid bleef de plaatselijke samenwerking echter hecht (hoofdstuk 4). Uiteindelijk kreeg het lokale beleid, waarvan gemeente en kamer van koophandel de spil waren, vorm in bedrijfsterreinen als Botlek, Europoort en Spaansepolder, zogeheten verzamelgebouwen voornamelijk voor ondernemers (Groothandelsgebouw en Lijnbaan) en economische activiteiten in de binnenstad (hoofdstuk 5). Omdat zowel sprake is van lokale initiatieven als netwerkstructuren concludeert Camijn in het slothoofdstuk dat inderdaad sprake is van een endogeen sociaal-economisch ontwikkelingsbeleid. Een conclusie die de lezer—ik althans—reeds vermoedde. Eigenlijk wordt in deze overigens rustige en gedocumenteerde beleidsanalyse de theorie vooral gebruikt voor bevestiging van een toch al sterk vermoeden. Te vraagt je dan wel af of er niet nog meer aan de hand is geweest. Ten slotte, zo blijkt uit de dissertatie van Erik Nijhof ('*Gezien de dreigende onrust in de haven*' (1988)), was in deze periode in Rotterdam allesbehalve van klassenharmonie sprake. Waren er plaatselijk geen tegeninitiatieven of onenigheden? Wat vonden lokale en landelijke politici, wat stonden vak- of consumentenorganisaties voor? Is er als gevolg van de gekozen theorie niet teveel naar de lokale topstructuren alleen gekeken en te weinig ook naar eventuele bedoelingen van de nationale overheid jegens Rotterdam? Camijn gebruikt wel de gedrukte stukken van het gemeentebestuur maar bijvoorbeeld niet de notulen van de raadsvergaderingen en geen overheidsarchivalia. Misschien zijn er geen zwarte zwanen, maar weten doet de lezer dat niet. Ook is het jammer dat Camijn op basis van zijn historische beschrijving aan het slot niet nog eens op de planologische theorievorming terugkomt of op de betekenis van lokale beleidsanalyses voor de geschiedschrijving ingaat.

B. Reinalda

T. Bevers, e. a., ed., *De kunstwereld. Productie, distributie en receptie in de wereld van kunst en cultuur* (Publikaties van de Faculteit der historische en kunstwetenschappen. Kunst- en

cultuurwetenschappen X; Hilversum: Verloren, Rotterdam: Erasmus Universiteit, Faculteit der historische en kunstwetenschappen, 1993, 380 blz., f59,-, ISBN 90 6550 411 7).

In 1988 startte de Erasmusuniversiteit een programma waarin vanuit de sociologie, economie en geschiedenis — de kunstwereld, de 'culturele industrie', de spreiding van en de waardering voor 'kunst- en cultuurprodukten' worden bestudeerd. Dit heeft onder meer geleid tot een gevarieerde, door T. Bevers ingeleide ('Kunst is geen mysterie, maar een sociale constructie') bundel, waarin de toonaangevende Franse socioloog Pierre Bourdieu de auteurs veelvuldig magnetiseert. Hans Abbing bepleit om te beginnen sociologisering van de kunsteconomie, die zijns inziens te veel van geld en te weinig van immateriële variabelen als status, prestige of artistieke en sociale vaardigheden uitgaat. Antoon van de Braembussche vat de begripsvorming rond het post-modernisme samen. Hij eindigt met een beschouwing over de video-clip als totale belichaming van het verschijnsel. Dirk Noordman constateert dat de huidige literatuur over kunstmanagement twintig jaar achterloopt. Annemieke Hoogenboom bespreekt de late doorbraak in Nederland van het hoger onderwijs over de kunstgeschiedenis van de nieuwe tijd. Johan Heilbron beschrijft de kunstwerkplaatsen die na 1960 in ons land opkwamen: deze post-academiale broedplaatsen voor jong talent worden gekenmerkt door intensieve persoonlijke contacten tussen oudere begeleiders en jonge kunstenaars. De ontwikkeling van de artistieke habitus speelt daarbij een grote rol. Ook het in 1945 opgerichte Gaudeamus was een platform voor jonge kunstenaars. Wilma Tichelaar beschrijft de activiteiten, die het Nederlandse muziekleven mede op internationaal niveau hebben gebracht. Zij benadrukt de ontwikkeling van Gaudeamus tot gevestigde instelling en past daarbij een modelvariant van buitenstaanders versus gevestigden toe. Dan volgt een verhandeling over Afro-Surinaamse muziek. Daarmee schiepen Surinaamse slaven van verschillende ethnische achtergronden zich een van de blanken afgeschermd, eigen sociale structuur. De diversiteit is ook nu nog in de muziek der Afro-Surinamers in Nederland te herkennen, zo besluit Alex van Stipriaan. Berend Jan Langeweg behandelt vervolgens de groeiende zelfregulering bij de Nederlandse ondernemersorganisaties in de podiumkunsten en Teunis Udens de artiestenbemiddeling in Nederland. Jaap van der Tas analyseert het publieksoordeel over het blijspel *Tea & Sympathy*. Statusbehoefte, milieu, kunstvoorkeuren, cultureel gedrag, sociaal-economische positie, opleiding, kortom alles wat kunst tot een sociale constructie maakt, wordt gemeten. Uitkomst: het publiek redeneerde gewoon vanuit een avondje amusement. Na zo'n conclusie en vervolgens de mooie beschrijving van de bijna kuddeachtige consensusvorming bij critici ten aanzien van de poëzie van Rutger Kopland door Susanne Janssen, rijst de vraag of Kopland misschien niet vooral naar boven is gekomen omdat hij gewoon een goede dichter wordt gevonden. Vaak heb ik het onwetenschappelijke gevoel dat kunst en wat daarmee samenhangt, in essentie wel degelijk wordt gerecipiëerd, maar dat de ontvangers haar 'mysterie' verbinden met stereotiepe meningen en ritueel gedrag. Op begrafenissen zie je ook zoets: de sociale constructie overheerst en er worden cliché's verkocht door en voor mensen wier emoties op dat moment juist heel sterk zijn. Ik neem aan dat verschillende auteurs van de bundel dit raakpunt tussen kunst en sociale constructie niet ontkennen en zullen tegenwerpen dat dit buiten hun vraagstelling valt. Terecht. Ik breng het echter toch naar voren omdat inleider Bevers het 'mysterie' door de 'sociale constructie' vervangt. Die overigens ook niet altijd zonder raadselen is, zoals tijdens de afgelopen Rembrandttentoonstellingen in Berlijn, Amsterdam en Londen is gebleken. Kees Bruin heeft de makers en bezoekers daarvan uitvoerig ondervraagd, gevolgd en geobserveerd. De makers die ondanks alle afspraken, volgens onuitroeibaar museumgebruik alle drie hun eigen gang gingen met een alleraardigst concept: Rembrandt en zijn werkplaats. Een thema dat de commerciële partners en het publiek overigens niet aansprak. Het ging hen alleen om het Rembrandteffect en

de grootmeester zelf. Het Rijksmuseum en de hoofdsponsor, een credit cardfirma, hadden voorts enerzijds het grote publiek en anderzijds geld genererende, hoger opgeleide, bemiddelde bezoekers voor ogen. De eersten werden in bezoekersblokken door de expositie heen gedoseerd, de laatsten tijdens VIP-bijeenkomsten gefêteerd. *Crowd control* hield massaliteit en distinctie in evenwicht. Het succes was, officieel gesproken, overweldigend; maar de belangstelling viel eigenlijk een beetje tegen. In Amsterdam was de toeloop zelfs significant lager dan in 1969. De achtergrond van deze daling is onduidelijk. Men vermoedt dat Rembrandt jongeren tegenwoordig wat minder aanspreekt dan Van Gogh, wiens overzichtstentoonstelling meer dan twee keer zoveel bezoek trok. Bruin komt er niet helemaal uit. Zijn beschrijving van het grote Rembrandt-gebeuren is echter fraai, ook qua typisch-museale details. Aantrekkelijk is ten slotte ook de bijdrage van Marlite Halbertsma. Zij beschrijft hoe museumdirecteur Hannema het Rotterdamse Boymans op moderne leest schoeide en hij een nieuw gebouw van de grond kreeg, hoe hij collectioneurs paaide en met 'publiekstrekkingen' de loop erin kreeg. Tot in 1944 toe.

D. G. Carasso

P. F. Maas, ed., *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, III, *Het kabinet Drees-Van Schaik (1948-1951)*. Band A. *Liberalisatie en sociale ordening* (Nijmegen: Gerard Noodt Instituut, Centrum voor parlementaire geschiedenis KUN, 1991, xxvii + 871 blz., f82,50 (hele serie, 5 boeken, f210,-), ISBN 90 71852 08 3).

Het Centrum voor parlementaire geschiedenis (CPG) te Nijmegen is een schepping van F. J. F. M. Duynstee, hoogleraar staatsrecht en (co-)auteur van diverse publikaties over parlementaire geschiedenis. De stichting van dat centrum kan worden gedateerd op 1970, maar het duurde lang voor het als een volwaardig instituut kon worden beschouwd. Pas verscheidene jaren na de dood van Duynstee (1981), namelijk in 1986, kwam het op de beoogde sterkte van zeven medewerkers. Sindsdien is de produktie dan ook goed op gang gekomen. In het hier te bespreken deel III, band A, waaraan behalve redacteur Maas, J. M. M. J. Clerx, P. G. T. W. van Griensven, J. C. F. J. van Merriënboer en J. J. M. Ramakers als auteurs meewerkten, is de voorgeschiedenis van het CPG kort weergegeven. Bovendien plaatst Maas 'enige kanttekeningen' bij de klemmende vraag wat nu eigenlijk parlementaire geschiedenis is.

Een eenduidig en ieder bevredigend antwoord op die vraag is vermoedelijk niet te geven. Maas deed er dan ook verstandig aan om, na enkele korte beschouwingen en de weergave van visies van enige anderen, de nadruk te leggen op de eigen conceptie en werkwijze van het CPG. 'Naar mijn oordeel ligt het wezenlijke van de parlementaire geschiedschrijving in de vraag naar de ratio van de interactie tussen regering en volksvertegenwoordiging in het parlement', schrijft hij op bladzijde 6 om daaraan op de volgende pagina toe te voegen 'Sterk vereenvoudigd komt de probleemstelling voor een parlementaire geschiedschrijving hierop neen een beschrijving van de regeringsvoorstellen en maatregelen, van de bemoeienis van het parlement hiermee en van het resultaat van de interactie met vermelding van de uitgewisselde argumenten, al dan niet ondersteund door de machtsmiddelen van beide organen'. Uiteraard behoort de historische context daarbij niet te ontbreken. In de praktijk van deze band A betekent dat een hoofdstuk over de verkiezingen van 1948, een hoofdstuk over de kabinetsformatie van dat jaar en vier over het beleid van de ministers respectievelijk van financiën, economische zaken, sociale zaken en landbouw en visserij. De overige ministers komen in de volgende banden aan bod.

Een groot praktisch probleem, dat zich bij vrijwel elke historische studie voordoet, is dat van de selectie van onderwerpen en de omvang van de behandeling daarvan. Het CPG hanteert